

О. Қабадайы Қыршехир Ахи Эвран университеті, Түркия, Қыршехир қ.
e-mail: kabadayiosman@yandex.com**АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ ТҮРКОЛОГИЯДАҒЫ ОРНЫ
ЖӘНЕ ТҮРКИЯДА «АХМЕТТАНУ»**

XX-ғасырдың басында қазақтың зиялы-ағарту өмірінде маңызды орынға ие болған Ахмет Байтұрсынұлы өз зерттеулерін оқу-ағарту саласына бағыттап, қазақ оқу-ағарту жүйесін қайта құруға ықпал етті. Сонымен қатар, қазақ тілін жазба тілге айналдыруға күш салған Байтұрсынұлы мектептегі балалар үшін әліпби зерттеулерін жүргізіп, оқулықтар дайындап, оқу-ағарту туралы мақалалар жазды. Қазақ грамматикасы бойынша да еңбектер жазған Байтұрсынұлы қазақ терминологиясы мен де қызығушылық танытты. 1926 жылы Бакуде өткен түркология құрылтайына да қатысып, әліпби туралы пікірін білдірген Байтұрсынұлының қазақ түркологиясында алатын орны зор. Араб әліпбиін қазақтың дыбыстық ерекшеліктеріне қарай өзгерту арқылы жаңа әліпби жасауы оның қазақ түркологиясына сіңірген ең үлкен еңбегі деп бағаланады. Байтұрсынұлы әліпбиі 1912 жылдан таралып, 1913 жылдан кейін медреселер мен қазақ-орыс мектептерінде қолданыла бастады, ал 1929 жылы қазақ тілінің латын әліпбиімен жазылуына байланысты қолданылмайды. Бүгінде Қазақстанда ұмытылып кеткен бұл әліпбиді Шығыс Түркістандағы қазақтар әлі де қолданады. Ахмет Байтұрсынұлының түркологиядағы орны туралы зерттеулер 1919 жылдан бастау алады. Алғашқы зерттеулерді Ресей ғалымдары жүргізді, бірақ Қазақстанда да Байтұрсынұлы бойынша маңызды зерттеулер жүргізіліп Ахметтану қалыптасты. Ахмет Байтұрсынұлы туралы Түркия Республикасында да маңызды зерттеулер жүргізіліп жатыр. Түркияда Байтұрсынұлы туралы зерттеулерді таныстыру осы мақаланы жазу мақсаттарының бірі болып табылады.

Түйін сөздер: Ахмет Байтұрсынұлы, Түркітану, Ахметтану, Алаш Орда.

O. Kabadayi

Kirsehir Ahi Evran University, Turkey, Kirsehir
e-mail: kabadayiosman@yandex.com**The place of Akhmet Baitursynov in turcology
and studies on Akhmet Baitursynov in Turkey***

Akhmet Baitursynov, who had an important place in Kazakh intellectual and educational life at the beginning of the 20th century, focused his studies in the field of education and was influential in the restructuring of the Kazakh education system. In addition, Baitursynov, who made efforts to make Kazakh a writing language, studied the alphabet for illiterate people in this direction, prepared textbooks and wrote articles about education. Baitursynov, who also wrote books on the grammar of Kazakh, was also interested in the topic of Kazakh term derivation. Baitursynov, who also participated in the Turcology Congress held in Baku in 1926 and gave his opinion on the alphabet, has an important place in Kazakh Turcology. The fact that he created a new alphabet by changing the Arabic alphabet according to the sound characteristics of Kazakh is considered to be his greatest service to Kazakh Turcology. The Baitursynov alphabet spread from 1912 onwards, began to be used in madrasas and Kazakh-Russian schools after 1913, and in 1929 it fell out of use due to the fact that Kazakh was written in the Latin alphabet. Today, this alphabet, which was forgotten in Kazakhstan, is still used by Kazakhs in East Turkestan. The studies on the place of Akhmet Baitursynov in Turcology can be taken back to 1919. Although the first studies were conducted by Russian scientists, important studies on Baitursynov were also revealed in Kazakhstan and a discipline was established. Important studies have been carried out on Akhmet Baitursynov in Turkey as well. It is among the purposes of writing this article to introduce studies on Baitursynov in Turkey.

Key words: Akhmet Baitursynov, Turcology, Studies on Baitursynov in Turkey, Alash Orda.

О. Қабадайы

Университет Кыршехир Ахи Эвран, Түрция, г. Кыршехир
e-mail: kabadayiosman@yandex.com

Место Ахмета Байтұрсынова в тюркологии и «ахметоведение» в Турции

В начале XX в. Ахмет Байтұрсынов олицетворял казахскую сущность в области образования, сконцентрировав в себе всю многогранную работу по преодолению трудностей в сфере просвещения и образовательной системы. Играл важную роль в реконструкции и адаптации системы образования к новым реалиям, писал книги, научные статьи и составил азбуку для тех, кто не умел читать и писать. Внес неоценимый вклад в составлении научных терминологий по грамматике казахского языка, став основоположником казахской лингвистической науки.

А. Байтұрсынов, во время участия в конгрессе тюркологов, состоявшегося в Баку в 1926 году, выступил по проблемам казахской графики, орфографии и в особенности заинтересовал присутствующих новым арабографическим казахским алфавитом. Создание нового письма, путем изменения арабского алфавита в соответствии с фонетическими особенностями казахского языка, считается великой заслугой, которую он оказал казахскому языку и тюркологии в целом.

Алфавит Ахмета Байтұрсынова начали использовать в 1912 году, а через год стал основным письмом в медресе и казахско-русских школах, а с 1929 казахский алфавит стал записываться латиницей. Забытый сегодня арабографический алфавит А. Байтұрсынова, до сих пор используется казахами в Восточном Туркестане.

Исследования творчества Ахмета Байтұрсынова в тюркологии были начаты в 1919 годах. Первые исследования проводились русскими учеными, но особо значимые исследования были представлены в Казахстане, и была создана отдельная научная дисциплина.

Важные научные исследования имеются и в Турции. В статье сделана попытка изложить основные направления исследования творчества А. Байтұрсынова, которые проводятся турецкими учеными.

Ключевые слова: Ахмет Байтұрсынов, тюркология, ахметоведение, Алаш Орда.

Кіріспе

Бар ғұмырын өз халқына шын құштарлықпен қызмет ету жолына бағыштаған, бақыты мен қуанышын сол еңбектен тапқан табиғаты бөлек жандар болады. Ахмет Байтұрсынұлы сондай адамдар қатарындағы гибраты мол тұлға. Ахмет Байтұрсынұлы қазақ мәдениеті мен ғылымына қалтқысыз қызмет еткен, таланты мен тағдыры, жан дауасын тек сол мақсаттан тапқан адам. Алаштың көрнекті қайраткері, ағартушы-ғалым 1872 жылы Торғайдың Ақкөл жағасындағы Сарытүбек деген жерде дүниеге келген. 1884 жылы ауыл мектебін, 1891 жылы Торғайдағы орыс-қырғыз училищесін, 1895 жылы Орынбордағы мұғалімдер мектебін бітіріп, өз бетінше көп білім жиған. 1895-1909 жылдары Ақтөбе, Қостанай, Торғай уездерінің мектептері мен училищелерінде мұғалім болады. 1909 жылы патша өкіметінің шет ұлттарға қарсы әрекетіне көзқарасын білдіргені үшін Семей абақтысына жабылады. Мұнда ол 1910 жылдың басына дейін қамауда болады. 1910-1913 жылдары ағартушы қатаң бақылауға алынады. 1913-1917 жылдары әйгілі «Қазақ» газетінің редакторы қыз-

метін атқарады. Осы шақта ағартушы ұлттық Алаш қозғалысын жандандыруға атсалысады. Алаш партиясы құрылатын I жалпықазақ съезі мен Алаш автономиясы жарияланатын II жалпықазақ съезінің ұйымдастыру және өткізу жұмысына белсене араласады. 1917 жылы 14 желтоқсанда Орынборда Алаш партиясының Торғай облыстық комитеті ашылып, қайраткер төраға орынбасары болып сайланады. 1920 жылы басында «Ұшқын» газетінің, кейіннен аты «Еңбек туы» боп өзгерген осы басылымның алқа мүшесі болды. Осы жылы желтоқсанда Әлихан, Смағұл, Жүсіпбек, Хайретдиндермен бірге «Қазақстан» мемлекеттік баспасының сарапшылар алқасына енді (Тұрғараева 2015). 1921-1922 жылдары Қазақ халыққа білім беру институтында ұстаздық етеді. 1922-1925 жылдары ХАК Ғылым комиссиясын басқарады. 1926-1929 жылдары Ташкенттегі Қазақ педагогика институтында, Алматыдағы Қазақ мемлекеттік педагогика институтында қызмет атқарады. Ағартушы қайраткер ғалым, жаңа отандық ғылымның көшбасшысы ретінде қалыптасты. Филологиялық ғылымдағы қызметі саяси-қоғамдық қайраткерлігімен біртұтасып кеткен.

1909 жылы Санкт-Петербургте жарық көрген «Қырық мысал», 1911 жылы жарияланған «Маса» жинақтары халықты оятуға себепші болды. Ғалымның «Оқу құрал» (1912), «Тіл құрал» (1914), «Әліпби» (1924), «Әдебиет танытқыш» (1926), «Баяншы» (1926) еңбектері қазақ ұлттық филология ғылымының негізін қалады. Ол 1926 жылы Бакуде өткен Түріктану съезіне қатысты. Саяси себеппен 1929 жылы тұтқындалып, жер аударылды. 1937 жылдың 8 октябрінде екінші рет ұсталып, 1938 жылы нақақ атылды (Сыздықова 1990: 4-18).

Шағын мақаламызда Ахмет Байтұрсынұлының түркітанудағы орны мен ролі және Түркиядағы «Ахметтану» зерттеулері қолға алынады.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақаланың мақсаты мен міндеттері

Түркітанушы, лингвист, ақын, педагог, аудармашы және қоғам қайраткері Ахмет Байтұрсынұлы өз зерттеулерін оқу-ағарту саласына бағыттап, қазақ оқу-ағарту жүйесін қайта құруға атсалысты. Сонымен қатар, қазақ тілін жазба тілге айналдыруға күш салған Байтұрсынұлы мектептегі балалар үшін әліпби және оқулықтар дайындап, оқу-ағарту туралы мақалалар жазды. Қазақ тілі грамматикасын түрлендірген ғалым, қазақ терминологиясымен де айналысты. Байтұрсынұлының тіл мен білімге деген көзқарасының арқасында қазақ ағартушылығы ірі жетістіктерге жетті. Мақаланың негізгі мақсаты қазақтың мәдени өмірінде өшпес із қалдырған Байтұрсынұлының түркологиядағы орны туралы баяндап, Түркия Республикасындағы Байтұрсынұлы зерттеулерімен таныстыру болып табылады.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Мақала жазу барысында қажетті деректерді дайындау үшін тақырыптың көлеміне, өзектілігіне және мәліметтердің әралуандылығына баса назар аударылды. Сонымен қатар тақырыпқа қатысты отандық және қазақ тілінде жазылған мәліметтерді жинақтау, сараптау, салыстыру, жүйелеу сияқты жалпығылыми әдістермен қатар, пәнаралық әдістер де қолданылды. Тақырыпқа қатысты әдебиеттердің басты және негізгі бөлігін түрік

және қазақ ғалымдарының іргелі зерттеулері құрады. Оларды мақала жазу барысында ғылыми талдаудан өткізу, – зерттеудің басты міндеттерінің бірі болды. Сондай-ақ ғылыми мақаланы жазуда ғалымдардың іргелі теориялық пікірлері мен тұжырымдары көрініс берді. Зерттеу жұмысын ұйымдастыруда тақырыптың өзекті мәселелерін объективті түрде шешуге талпыныс жасалды.

Талқылаулар мен нәтижелер

А. Байтұрсынұлы және Түркітану

Ахмет Байтұрсынұлы – қазақ тіл білімінің көрнекті өкілдерінің бірі. Қазақ ұлтының ана тіліне ғылыми жүйеде түрен салып, негізін қалаған, айдай әлемге танытқан тұлға. XIX ғасырдың аяғында қазақ тіл біліміне реформаторлық өзгеріс әкелген танымал есімдердің бірі. Ол қазақ қоғамының сауатты да білімді болуын қалап осы жолда қажырлы еңбек еткен ағартушы-ғалым. Қазақ тілі мен әдебиетінің тарихы, қазақ ауыз әдебиетін зерттеу, мектеп оқулықтарын дайындау, тіл білімі саласы бойынша теориялық ізденістер – негізгі зерттеу бағыттары болған. Ахмет Байтұрсынұлының еңбектерін негізгі бес тақырыпта қарастыруға болады:

- а) Тіл білімі зерттеулері, мектеп оқулықтары,
- ә) Әдеби мақалалары,
- б) Өлеңдері,
- в) Фольклортану еңбектері,
- г) Басқа тілдерден жасаған аудармалары.

Байтұрсынұлы, қазақ тіліндігі білім беруді жүйелі түрде жолға қою үшін «Әліпби», «Тіл құрал», «Әдебиет танытқыш» сияқты аса құнды әдістемелік құралдарын дайындады. Белгілі орыс түркітанушысы Андрей Николаевич Кононов, Байтұрсынұлының грамматикалық кітаптарын жоғары деңгейде бағалап, оны әйгілі түркітанушылардың қатарына қосқан (Biray 1999: 11).

Байтұрсынұлы, 1913 жылдан бастап негізінен тілдік мәселелерге арналған мақалалар жазды. Қазақ жастарының ана тілінде оқып-жазуды білуі керек екендігін терең түсініп, бұл идеясын өзінің «Қазақ» газетінде насихаттады. Қазақ жазба тілінің дамуында және қазақ әдеби тілінің қалыптасуында Байтұрсынұлы басқарған «Қазақ» газетінің ролі зор (Hüseyn 2002: 224). Оны қазақ жазу жүйесі де қызықтырды. Бай-

тұрсынұлы араб графикасы мен қазақ орфографиясын қайта құрды, қазақ тілінің фонетикалық құрылымына сәйкес араб әріптерін жасады. Сөйтіп, 24 таңбадан тұратын өзі «қазақ жазуы» деп, өзгелер «Байтұрсынұлы жазуы» деп атаған қазақтың ұлттық графикасын түзді. Бұл бағытта ол 1912 жылы бастауыш мектептерде қазақша білім беруге арналған «Әліпби» кітабын жазды.

А. Байтұрсынұлы әліпбиі, яғни төте жазудың ең басты ерекшелігі мыналар еді:

- Қазақ тіліне сәйкес келмейтін басы артық әріптерді әліпби құрамынан алып тастады;

- Араб жазу заңдылығына тән диакритикалық белгілерді қолданбады;

- Дауыстылар жүйесі қазақ тілінің үндестік заңына сәйкес таңбаланды.

А. Байтұрсынұлы әліпбиінде 24 әріп, 1 дәйекше белгісі болды. Дәйекше қойылмаған сөз жуан, дәйекше қойылған сөз жіңішке болып оқылды (Тұрғараева 2015: 219-220).

Сол жылдардан бастап мектептерге қазақ тілін оқытуға арналған оқулықтар жарық көре бастады. «Тіл құрал» – қазақ тілінің тұңғыш оқулығы болып табылады (Ісімақова т.б. 2013: 11-14). Ахмет Байтұрсынұлы – қазақ ұлттық тіл білімін қалыптастырушы ғана емес, тіл біліміндегі жаңа бағыттардың да негізін салушы (Жұбаева 2017: 11). Ахмет Байтұрсынұлы қазақ әдістемелік ғылымның да алғашқы бастаушысы болды. “Баяншы”, “Әліппе астары”, “Нұсқаушы”, “Тіл жұмсар” әдістемелік еңбектері мен “Баулу мектебі”, “Жалқылау”, “Қай әдіс жақсы”, “Дыбыстарды жіктеу” атты мақалалары осының айғағы болса керек. Ғалым өзінің оқулықтарында әріптерді балаларға тез әрі оңай үйрету үшін көптеген әдістерді пайдаланған. Ол өзі жасаған әліпбидегі әріптерді үйрету үшін, ең алдымен, оны жазып үйрену үшін, тілдегі дыбыстарды тани білу керектігіне назар аударады (Салқынбай және Көккөзова 2006: 21).

Байтұрсынұлы, терминология мәселесімен де айналысқан. Қазіргі қазақ мәдени өмірінде қолданылатын терминдердің көпшілігі Байтұрсынұлының қаламынан шыққан. Мысалы *зат есім, сын есім, етістік, есімдік, одағай, үстеу, шылау, бастауыш, баяндауыш, жай сөйлем, құрмалас сөйлем, қаратпа сөз* деген сияқты сан алуан лингвистикалық атаулардың баршасы – ғалымның жазып кеткен мұрасы. 1924 жылы 12-18 мамыр аралығында Орынборда өткен «Бірінші

ұлттық ғылыми конференцияда» Байтұрсынұлы ұсынған кейбір терминология ережелері сол кезде сынға алынса да бұл ережелер кейінгі кезеңдерде қабылданды (Кахраман 2010: 14). Аты аталған конференция қазақ тіліндегі терминдердің ғылыми деңгейде талқыланған алғашқы іс-шара болып табылады (Қайдар 1998: 171). Одан кейін 1926 жылы Бакуде өткен Түркология құрылтайында әліпби, орфография, терминология сияқты тақырыптар талқыланды. Ұлттық жазба тіл мен ұлттық терминология жасауға бел буған Ахмет Байтұрсынұлының терминология тақырыбы бойынша идеясы мынадай тармақтарды қамтыды:

а) Біріншіден, термин ретінде қолданылатын сөздер қазақ тілінде болуы керек. Бұл мәселенің қазақ тілінің дамуы үшін маңызы зор.

ә) Егер термин ретінде қолданылатын ұғым қазақ тілінде табылмаса, оны басқа түрік диалектілерінен алу керек. Өйткені түрік диалектілерінің қолданушылары мен сөздік қоры біркелкі болмаса да, олардың тамыры ортақ. Осы ортақ тамырлардан алынатын терминдерді шет тілінен алынған терминдерге қарағанда түсіну оңай. Себебі, түрік халықтары әрқашан әлеуметтік және тұрмыс-тіршілік бағытында байланыста болған.

б) Әлемде кеңінен қолданылатын шетелдік (еуропалық) терминдерді қабылдауға болады; бірақ бұл терминдерді қазақ тілінің дыбыс жүйесіне сәйкес келтіру қажет.

в) Қазақ тіліне сәйкес келмейтін басқа тілдерден алынған сөздердің де қазақ тілінің ережелеріне бейімделуі керек. Ең алдымен, қазақ тілінде кездеспейтін шетелдік сөздердегі дыбыстар мен жұрнақтарды қазақша дыбыстар мен жұрнақтарға ауыстыру қажет. Мысалы Оренбург – Орынбор, Адемковский – Адамау т.б. (Құрманбайұлы 2008: 48-49).

Ахмет Байтұрсынұлы – қазақ тілінің лингвистикалық терминдерінің негізін қалаған және терминжасам принциптерін жүйелеген тіл маманы. Сонымен қатар халық ауыз әдебиетінің үлгілерін жинап жарыққа шығаруға зор үлес қосты, «Ер Сайын» эпостық жырына алғы сөз бен түсініктемелер жазды, оны 1923 жылы Мәскеуде жариялады. Бұдан бөлек, қазақ ауыз әдебиетінде молынан сақталған жоқтау-жырларын арнайы жүйелеп, 1926 жылы «23 жоқтау» деген атпен жеке кітап түрінде шығарды. Қазақ әдебиеттану ғылымы мен әдебиет тарихы жөніндегі тұңғыш

көлемді еңбегі 1926 жылы шыққан — «Әдебиет танытқыш». Ғалым әдебиет тарихына, теориясы мен сынына, методологиясына тұңғыш рет тиянақты анықтама беріп, қазақ әдебиеттану ғылымының жүйесін жасады (Имаханбетова 2010: 194). Сондай-ақ Байтұрсынұлы қазақ тіліне А.С. Пушкин, М.Ю. Лермонтов, Ф. Вольтер, С.Я. Надсон өлеңдерін аударды.

Саналы және қысқа өмірінде құнды еңбектер қалдырған Ахмет Байтұрсынұлының түркология ғылымындағы алатын орны аса зор.

Түркия Республикасында «Ахметтану» ғылымы

Ахметтанудың ғылыми тұжырымдалуы – 1919-шы жылдан бастап келе жатыр. А.Н. Самойловичтің 1919-шы жылы жазған «Байтұрсынов Ахмет Байтұрсынұлы» деген ғылыми мақаласы кейін 1930-шы жылы Мәскеудің «Литературная энциклопедия» атты жинағының 1-томына енген. 1924-ші жылы Е.Д. Поливанов «Қазақ-қырғыздың жаңа (Байтұрсынов) орфографиясы», 1928-ші жылы Н.Ф. Яковлев «Әліпби құрылымының математикалық жүйесі» туралы ғылыми мақалалар жазды (Имаханбетова 2010: 103-104). Бұл ғалымдар Ахметтанудың негізін салушылар болып табылады.

Ахмет Байтұрсынұлыны Түркия түркітану ғылымы да жақсы біледі. Оның өмірі, қазақ халқы мен қазақ тілі үшін сіңірген еңбегі Түркияда әртүрлі нысан мен тақырыптағы диссертацияларға, кітаптар мен мақалаларға арқау болды. Түркиядағы Байтұрсынұлы зерттеулерін ғылыми могография мен диссертациялық еңбектер, мақалалар мен баяндамалар деп жіктеп қарауға болады.

Төменде көрсетілген еңбектердің толық библиографиясы түрік тілінде, ал тақырыптары қазақ тілінде беріліп отыр. Түркияда А.Байтұрсынұлы туралы зерттеулерге қарайтын болсақ;

Диссертациялар

1. Sertan ALİBEKİROĞLU, Kazak Âlimi Ahmet Baytursunoğlu'nun Hayatı ve Eserleri, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005.

Қазақ ғалымы Ахмет Байтұрсынұлының өмірі мен шығармашылығы

Бұл диссертация Түркиядағы Ахмет Байтұрсынұлы туралы дайындалған алғашғы магистрлік диссертация болып табылады. Диссертацияда Байтұрсынұлының өмірі мен ортасы, шығармашылығы, журналистика және тіл білімі саласы бойынша еңбектері, саяси қызметі сияқты тақырыптар зерттелген. Зерттеудің соңына

Байтұрсынұлының кейбір мақалалары және өлеңдерінің түрік тіліне аудармасы енгізілген.

2. Gülnar KOKYBASSOVA, Ahmet Baytursinov (Hayatı, Dilciliği ve Edebiyat Araştırmacılığı), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.

Ахмет Байтұрсынов (өмірі, тілшілігі және әдебиет зерттеушілігі)

Бұл еңбек Түркиядағы Ахмет Байтұрсынұлы тақырыбында дайындалған алғашқы докторлық диссертация болып табылады. Осы зерттеуде А.Байтұрсынұлының өмірі, шығармалары, қазақ әдебиеті мен қазақ тіліндегі орны мен маңызы, өзі қатысқан съездер сияқты тақырыптар қарастырылып Байтұрсынұлының «Маса» шығармасына тілдік талдау жасалған.

3. Hilal ŞEN, Ahmet Baytursinov “Edebiyat Tanıtıkı” (Dil İncelemesi-Metin-Dizin), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.

Ахмет Байтұрсынов «Әдебиет танытқыш» (зерттеу-мәтін-көрсеткіш)

Бұл зерттеуде оның «Әдебиет танытқыш» еңбегінің тілі грамматикалық тұрғыдан қарастырылған. Сондай-ақ мәтіндегі сөздердің көрсеткіші де берілген.

4. M. Buğra KALP, Ahmet Baytursinuli'nin Caña Mektep Dergisindeki Eğitim Öğretim ve Dil Yazıları, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Ахмет Байтұрсынұлының «Жаңа Мектеп» журналында жарияланған білім және тіл туралы мақалалары

Зерттеуде Байтұрсынұлының «Жаңа Мектеп» журналындағы педагогика және тіл біліміне қатысты мақалалары түрік тіліне аударылып талқыланды. Соңындағы қосымшаға мақалалардың түпнұсқалары енгізілген.

Монография

1. Nergis Biray (2011). Ahmet Baytursinuli Şiirleri Üzerinde Dil ve Üslup İncelemesi, İstanbul, Bilge-Oğuz Yayınları.

Ахмет Байтұрсынұлы өлеңдерінің тілі – стилистикалық зерттеу

Монографияда ақынның өлеңдері тақырыптық тұрғыдан жіктеліп өлеңдерінің тілі стилистикалық және грамматикалық жағынан зерттелген. Сонымен қатар Байтұрсынұлының өлеңдері түрік тіліне аударылған. Бұл еңбек Түркияда Байтұрсынұлының өлеңдері туралы дайындалған алғашқы және осы уақыттағы тек нұсқадағы монография болып табылады.

Мақала және баяндамалар

1. Dinara Düysebayeva (1994). Bir Kazak Şairi: Ahmet Baytursunoğlu, Kardeş Edebiyatlar Dergisi, 27: 9-11.

Қазақтың бір ақыны: Ахмет Байтұрсынұлы

Бұл Түркиядағы Байтұрсынұлы туралы жарияланған алғашқы зерттеу мақала, сонында Байтұрсынұлының «Шал мен ажал» поемасының түрік тіліндегі аудармасы берілген.

2. Emel Aşa ve Roza Bakbergenova (1996). Kazak Türklerinin İlk Lenguist ve Metodist Bilgini Olan Ahmet Baytursunoğlu Hakkında Birkaç Söz, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, 2: 374-377.

Қазақтың тұңғыш лингвист-әдіскер ғалымы Ахмет Байтұрсынұлы туралы бірнеше сөз

Мақалада Байтұрсынұлының қысқаша өмірбаяны берілгеннен кейін кейбір шығармалары туралы шағын ақпарат орын алған.

3. Ahmet Baytursunulu (1996). Kazakların Başşairi. (Akt. Mustafa Öner). Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi 2: 378-385.

Қазақтың бас ақыны

А.Байтұрсынұлының 1913 ж. жазып «Қазақ» газетінде жариялаған Абай туралы мақаласының түрік тіліне аудармасы.

4. Toti Köşenova (1996). Yüceler Ahengi Abay ile Ahmet Baytursinov'un Şiirlerindeki Uyum. (Akt. Banu Mukayeveva-Mine Baykal), Bilig, 2: 182-186.

Ұлы ақындардың үйлесімі Абай және Ахмет Байтұрсынұлының өлеңдеріндегі үндестік

Осы мақалада қазақтың ұлы ақыны Абай және Байтұрсынұлының өлеңдері салыстырылып отыр. Абайдың «Сегіз Аяқ» атты өлеңінде қолданылған тақырып және идеяның Байтұрсынұлы тарапынан қайталанғаны сипатталған.

5. Nurcamal Oralbayeva (1998). Ahmet Baytursunulu. Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Dergisi, 21: 90-96.

Ахмет Байтұрсынұлы

Мақалада А.Байтұрсынұлының өмірі, шығармалары, қазақ тіл білімі саласына сіңірген еңбегі жайында баяндалған.

6. Ferhat Tamir (1999). Ahmet Baytursinoğlu ve 1926 Bakü Türkoloji Kongresi. 1926 Bakü Türkoloji Kongresinin 70. Yıl Dönümü Toplantısı (29-30 Kasım 1996), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Ахмет Байтұрсынұлы және 1926 ж. Баку Түріктану съезі

Бұл баяндамада А.Байтұрсынұлының 1926 жылы Бакуде өткен Түріктану съезінде ұсынған әліпби туралы пікірлері талқыланған.

7. Nergis Biray (1999). Ahmet Baytursunoğlu ve Eserleri (1873/1937). PAÜ Eğitim Fakültesi Dergisi, 5: 10-16.

Ахмет Байтұрсынұлы және шығармалары (1873/1937)

Мақалада А.Байтұрсынұлының өмірі және шығармалары туралы қысқаша мәлімет берілген. Мақала сонында Байтұрсынұлының таңдамалы еңбектерінің түрік тіліндегі аудармасы қосылған.

8. Mehmet İsmail ve Vahit Türk (1999). Birinci Türkoloji Kurultayı'nda Ahmet Baytursunulu'nun Bildirisi ve Bir Değerlendirme, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, 8: 407-425.

Бірінші түркология съезінде Ахмет Байтұрсынұлының баяндамасы және бір сараптау

Мақалада 1926 жылы Бакуде өткен Түріктану съезінде А. Байтұрсынұлы баяндамасы мен Байтұрсынұлының съез туралы пікірлері түрік тіліне аударылып отыр.

9. Vahit Türk (2002). "Kazak Aydınlanma Hareketi İçerisinde Ahmet Baytursinov ve Çalışmaları", Türkler Ansiklopedisi, Ankara, C. 18, s.665-673.

Қазақ ағартушылық әрекеті аясында Ахмет Байтұрсынұлов және оның еңбектері

«Түріктер» атты көп томдық энциклопедияда жарияланған осы мақалада қазақтардың жалпы тарихи процестері мен усули жәдит мектептері туралы мәлімет беріліп, А. Байтұрсынұлы және оның еңбектері туралы баяндалған.

10. Köbey Hüseyin (2002). Kazak Dil Bilgini Ahmet Baytursinov. (Akt. Ali Abbas Çınar). Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, 14: 223-233.

Қазақ лингвист Ахмет Байтұрсынұлов

Көбей Шахметұлы Құсайыновтың түрік тіліне аударылған бір мақаласы. Мақалада А.Байтұрсынұлының қысқаша өмірбаяны қарастырылып тіл туралы еңбектері сипатталған.

11. Nergis Biray (2005). Ahmet Baytursunulu'na Göre Kazak Türkleri Yazılı Edebiyatının Dönemleri ve Türleri. Milli Folklor, 68: 67-77.

Ахмет Байтұрсынұлының айтуы бойынша қазақ жазба әдебиетінің кезеңдері мен түрлері

Бұл еңбекте Ахмет Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқыш» шығармасында айтылған қазақ жазба әдебиетінің кезеңдері туралы пікірлер талқыланған. Байтұрсынұлының айтуынша

қазақ жазба әдебиеті екі кезеңге бөлінеді: діндар дәуір және ділмар дәуір. Мақалада осы кезеңдерде жазылған әдеби жанрлардың үлгілері орын алған.

12. Karboz Diykanov (2005). Baytursunov'un 125. Yıldönümüne Armağan Kırgız Dili ve Akmat Baytursunov. (Akt. Ulanbek Alimov – Cıldız Alimova). Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi V/2: 325-334.

Байтұрсынұлының 125 мерейтойына орай қырғыз тілі және Ахмет Байтұрсынұлы

1925 жылы 25 мамырда Бішкекте Қара қырғыз автономиялық облысының педагогикалық съезі болған. Бұл съезге Орынбор қаласынан Ахмет Байтұрсынұлы шақырылып, қырғыз тілінде баяндама жасаған. Мақала Байтұрсынұлының баяндамасына арналған.

13. Gülnar Kokyassova (2007). Kazakistan'da Yapılan Ahmet Baytursinoğlu'yla İlgili Çalışmalar, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi 169: 221-229.

Қазақстанда Ахмет Байтұрсынұлы туралы зерттеулер

Мақала Қазақстанда жүргізілген Байтұрсынұлы зерттеулеріне арналған. Мақаланың негізгі мақсаты Түркиядағы оқырмандарға Қазақстандағы Байтұрсынұлы туралы ғылыми зерттеулерді таныстыру.

14. Emin Özdemir (2008). Ahmet Baytursunov'un Hayatı ve 20. Yüzyılın Başında Kazakistan'da Eğitim Faaliyetleri İçindeki Yeri. Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 22: 56-87.

Ахмет Байтұрсынұлының өмірі және 20 ғасырдың басындағы Қазақстанда оқу-ағарту ісіндегі орны

20-ғасырдың басында Қазақстандағы оқу-ағарту жұмыстары дәстүрлі медреселерде, орыс тілінде білім беретін қазақ-орыс мектептерінде, татар жәдитшілерінің ықпалымен ашылған *узули жәдит* мектептерінде жүргізілген. Сол кезде Байтұрсынұлы бірнеше мектепте оқушылық қызмет атқарған. Мақалада Байтұрсынұлының педагогикалық қызметіне шағын шолу жасалған.

15. Nergis Biray, Rayhan İymahanbetova (2013). Ahmet Baytursinuli'nin Yirmi Üç Coqtavı (Ağıdı), Prof. Dr. Önder Göçgün'e Armağan (Editör: Mithat Aydın), Pamukkale Üniversitesi Yayınları, Denizli, s. 235-250.

Ахмет Байтұрсынұлының 23 жоқтауы

Қайтыс болған адамның артынан айтылатын азалы өлеңдер қазақ тілінде *жоқтау* деп аталады. Байтұрсынұлы, қазақ ауыз әдебиетіндегі 23 жоқтауды құрастырып, қазақ

фольклортану ғылымына да үлес қосты. Мақалада Байтұрсынұлы құрастырған жоқтаулар орын алған.

16. Gülnar Bozımbaykızı SAİGY (2015). Ahmet Baytursinoğlu ve Kazak Ceditçiliği. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 4/1: 189-193.

Ахмет Байтұрсынұлы және қазақ жәдитшілігі

Мақалада қазақ зиялылары мен Ахмет Байтұрсынұлының жәдитшілдік, яғни реформаторлық әрекеттері туралы ақпарат орын алған. Қазақстандағы жәдитшілдік қозғалысы Исмаил Гаспринскийдің «Тәржіман» газетінің арқасында танып-білінген. Жәдитшіл білім беруді қолдау мақсатында Байтұрсынұлы қазақ зиялыларымен бірге оқулық дайындаған. Байтұрсынұлы жәдит тақырыбын тек оқулықтарда ғана емес, газет-журналдарда да жариялап, оқырмандарымен пікір алмасып отырған. Мақалада Байтұрсынұлының жәдитшілдікке қатысты іс-әрекеттері баяндалған.

17. Nergis Biray, Sema Eynel (2015). Kazak Türkçesinde Terim Yapma Yolları -Ahmet Baytursinuli Örneği ile-, VII. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri (Editörler: A. Buran, E. Alkaya, F. Özek, S.K. Yalçın), Fırat Üniversitesi Basımevi, Elazığ, s. 473-498.

Ахмет Байтұрсынұлы қолдаған принциптер негізінде қазақ тілінде термин жасау тәсілдері

19 ғасырдың екінші жартысында басталған қазақ тіліндегі терминжасам жұмыстары калька тәсілімен болуымен қатар ұлттық лексика төңірегінде өрбіту әдісімен іске асты. Қазақ зиялылары салалық, мамандық термин жасауда қазақ тілінің ішкі және сыртқы көздерін ұрымтал пайдаланды. Байтұрсынұлы қазақ тілінің лексикалық қорын пайдалана отырып, терминдерді ұлттық деңгейде жасау принциптерін алғашғы рет баяндап берді. Мақалада Ахмет Байтұрсынұлы принциптері негізінде қазақ тілінде термин жасау тәсілдері сипатталған.

18. Nergis Biray (2015). Kazak Bozkırında Başkaldırı ve İsyanın Sesi: Ahmet Baytursinuli. Gazi Türkiyat, 16: 1-14.

Қазақ даласындағы азаттық қозғалысы пен көтерілістің үні: Ахмет Байтұрсынұлы

Мақалада Ахмет Байтұрсынұлының өмірі және оның 20 ғасырдың басында Патшалық Ресейдің қазақ халықна қысымшылық жасауына қарсы іс-әрекеттері туралы баяндалған.

Байтұрсынұлының «Маса» атты кітабында Патшалық Ресей жүйесін сынға алуы осы мақаланың негізгі тақырыбын құраған.

19. Nergis Biray (2016). Ahmet Baytursinuli Kazak Dilbilimi ve Terim Dünyasındaki Yeri, Köroğlu Aylık Dil, Kültür ve Edebiyat Dergisi, 7: 31-35.

Ахмет Байтұрсынұлы, Қазақ тіл білімі және оның терминологиядағы орны

Мақалада Ахмет Байтұрсынұлы туралы мәлімет берілгеннен кейін Байтұрсынұлының қазақ терминологиясының қалыптасып дамуына қосқан үлесі туралы баяндалған.

20. Nergis Biray (2017). Kazak Edibi Ahmet Baytursinuli'nın Şiirlerindeki Deyimler Üzerinde Bir İnceleme, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi 14/3: 44-82.

Қазақ ақыны Ахмет Байтұрсынұлының өлеңдеріндегі тұрақты тіркестерді талдау

Фразеологиялық тіркестер тілдің сөздік құрамының маңызды бөлігін құрайды. Фразеологиялық тіркестер әлеуметтік құрылымның да көрсеткіші болып табылады. Бұл мақалада А.Байтұрсынұлы қолданған тұрақты сөз тіркестері лексикалық мағыналарына қарай жіктеледі.

21. Shynar Seyitova, Nergis Biray, Serikkul Satenova (2018). Ahmet Baytursinuli: Millî Üstat, Türk Düşüncesi Yolunda Mehmet Akgün'e Armağan (Editör: F. Karahan, F. Gül, M. Köktürk), Aktif Düşünce Yayınlar, Ankara, s. 613-620.

Ұлт Ұстазы – Ахмет Байтұрсынұлы

Мақаланың тақырыбы – ұлт ұстазы А.Байтұрсынұлының ұлттық білім негізінде қазақ тіл білімінің теориялық негізін қалағаны туралы. Мақалада Байтұрсынұлының қазақ халқын дамыған, іргелі халықтар деңгейіне жеткізу жолындағы талпыныстары баяндалған.

22. Nergis Biray (2018). Kazak'ın İрге Taşı, Alaş'ın Sesi: Ahmet Baytursinuli, Bilim ve İnsan Şahsiyetini İnşa Edenler (Editörler: Z. B. Özer, F. Yarıcı, Ş. Aktay), Gazi Kitabevi, Ankara, s. 159-176.

Қазақтың іргетасы Алаштың үні – Ахмет Байтұрсынұлы

Бұл мақалада лингвист, ақын, педагог және түркітанушы А.Байтұрсынұлының өмірі, еңбектері мен Алаш Орда қозғалысы аясындағы орны мен қызметі сипатталған.

23. Nergis Biray (2019). Alaş'ın Aydınlatıcı Önderi Ahmet Baytursinuli, Türk Edebiyatı Aylık Fikir ve Sanat Dergisi, Kazak Edebiyatı Özel Sayısı, 549: 58-62.

Алаштың ағартушы көсемі Ахмет Байтұрсынұлы

XX ғасырдың басындағы ұлт-азаттық қозғалысы жетекшілерінің бірі, қазақ тіл білімі мен әдебиеттану ғылымдарының негізін салушы, ұлттық жазудың реформаторы, ағартушы – Ахмет Байтұрсынұлы. Ол Алаш партиясы бағдарламасын даярлаған ұжымның құрамында болды. 1919 жылы Ахмет Байтұрсынұлы Алаш Орда үкіметі атынан Мәскеуге Кеңес үкіметімен келіссөзге аттанды. 1920 жылы Ленинге жолдаған хатында Қазақстанды басқару ісіндегі қадамдарын қатаң сынға алды. Мақалада Байтұрсынұлының Алаш Орда қозғалысы ішіндегі ролі сипатталған.

24. Nergis Biray (2019). Ahmet Baytursinuli, Türkiye Dışındaki Türk Dünyası Türkologları -Dilciler- (Editör: Ahmet Buran), Akçağ Yayınları, Ankara, s. 275-286.

Ахмет Байтұрсынұлы

«Түркиядан басқа түркі әлемінің тіл маманы түркологтары» атты екі томдық бұл кітаптың Қазақстандық ғалымдар бөлімінде А.Байтұрсынұлының өмірі және шығармалары туралы мәлімет берілген.

Осы мақалада қарастырылған Түркиядағы Ахмет Байтұрсынұлы туралы зерттеулердің жалпы саны 29 болып табылады.

Диссертациялар	Монографиялар	Мақалалар	Жалпы
4	1	24	29

Қорытынды

Түркітанушы, лингвист, ақын, педагог және аудармашы Ахмет Байтұрсынұлының түркологиядағы орны мен ролі ерекше маңызға ие. Байтұрсынұлы тіл мен білімге деген көзқарасының арқасында қазақ ағартушылығына жаңаша үдеріс әкелді. Байтұрсынұлы қазақ терминологиясының негізін қалаған, алғашқы қазақ оқулықтарын дайындаған, қазақ емлесін түзген тілші болып өз ғасырында тілтанушы-ғалым ретінде өшпестей із қалдырды. 1920 жылдан бастап, А. Байтұрсынұлы ғылыми-педагогикалық жұмыспен айналысты, *Тіл құралы* атты қазақ грамматикасын жазды. Үш кітаптан тұратын бұл еңбегінде қазақ тіл білімінің қазіргі кезде қолданыста жүрген көптеген терминдерін сол дәуірде қалыптастырып үлгерді.

Бастауыш, баяндауыш, шылау, зат есім, етістік терминдерді; ана тілі, жабық мәсіліс, ашық хат сияқты номинацияланған қолданыстарды дүниеге келтірді. Әдебиет, мәдениет, тарихқа байланысты жазғандары мен «Қазақ» газетін шығарудағы еңбегі қазақ халқының мәдени өміріндегі баға жетпес рухани байлық. Ахмет Байтұрсынұлы араб графикасына негізделген қазақ алфавитін түзіп-түрлендірді. Ол түрлендірген алфавитті белгілі түрколог Поливанов ұлы жаңалықтардың қатарынан көрді. Яковлев, Менгес, Комри сияқты шетелдік ғалымдар «Байтұрсынұлы алфавитінің» жетілген алфавит екенін мойындады.

Ахметтанудың ғылыми тұжырымдалуы – 1919-шы жылдан бастап келе жатқаны белгілі, мұндай іргелі зерттеу Түркияда да жалғасын таппақ. Осы зерттеу нысанын 6 тақырыптық мазмұнда жіктей аламыз:

Өмірі мен шығармашылығы	31%
Байтұрсынұлыдан аударма	15%
Өлеңдері	12%
Педагогикалық қызметі	12%
Лингвистикалық еңбектері	12%
Алаш ордадағы қызметі (ролі)	9%
Емле	6%
Ауыз әдебиеті	3%

Диаграммалық проценттік үлес бойынша көрінісі:

Осы диаграммада көрініп тұрғандай, Ахмет Байтұрсынұлы туралы Түркияда ең көп зерттелгені өмірі мен шығармашылығы болып табылады. Байтұрсынұлының шығармаларының ішінде түрік тіліне ең көп аударылғаны – өлеңдері. «Жаңа Мектеп» журналындағы педагогика және тіл біліміне қатысты мақалалары мен Абай Құнанбайұлы туралы бір мақаласы түрік тілінде ғылыми айналымға енген. Бірақ тіл біліміне қатысты «Тіл құрал», «Оқу құралы», «Тіл жұмсар» сияқты аса құнды еңбектері осы күнге дейін аударылған жоқ. Болашақта Ахаңның бүкіл еңбектері түрік тіліне аударылып, Түркия Республикасында Ахметтану ғылымы одан әрі дами түседі деген үміттеміз.

Әдебиеттер

- Biray, N. (1999). Ahmet Baytursunoğlu ve Eserleri (1873/1937). PAÜ Eğitim Fakültesi Dergisi, 5: 10-16.
- Hüseyin, K. (2002). Kazak Dil Bilgini Ahmet Baytursinov. (Translator: Ali Abbas Çınar). Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, 14: 223-233.
- Жұбаева, О. (2017). Ахмет Байтұрсынұлының тілтанымдық мұрасы. Астана: Алашорда қоғамдық қоры.
- Имаханбетова Р.С. (2010). Ғасыр саңлағы: Ахмет Байтұрсынұлының ғұмырбаяны (мұрағат деректері негізінде). Астана: Педагогика ПРЕСС.
- Ісімақова А.С., Мұстафаева К., Хаван А., Имаханбет Р. (2013). Байтұрсынұлы Ахмет, Алты томдық шығармалар жинағы. Тіл құрал (қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері). Алматы: Ел-шежіре.
- Кахраман М. (2010). Түрік, қазақ тілдері терминологиясының даму жолдары және лингвистикалық терминдер. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті жалпы тіл білімі және аударма теориясы кафедрасы, Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. Астана.
- Қайдар, Ә. (1998). Казахская терминология. Актуальные вопросы Казахского языка. Алматы: Ана тілі.
- Құрманбайұлы, Ш. (2008). Алаш және терминтану. Алматы: Ел-шежіре.
- Салқынбай А.Б., Көккөзова М.Б. (2006). Қазақтың тілші-әдіскер тұлғалары. Алматы: Нұр-пресс.
- Сыздықова, Р. (1990). Ахмет Байтұрсынұлы. Алматы: Қазақ ССР білім қоғамы.
- Тұрғараева, Г.М. (2015). Ахмет Байтұрсынұлының қоғамдық – саяси және мемлекеттік қызметі (1872-1937 жж.). Алматы: Нур-принт.

References

- Biray, N. (1999). Ahmet Baytursunoğlu ve Eserleri (1873/1937). [Akhmet Baitursynov and His Works (1873/1937)]. PAÜ Eğitim Fakültesi Dergisi, 5: 10-16.

Hüseyin, K. (2002). Kazak Dil Bilgini Ahmet Baytursinov. [Kazakh Linguist Akhmet Baitursynov]. (Translator: Ali Abbas Çınar). Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, 14: 223-233.

Imahanbetova, R.S. (2010). Ğasır Sañlağı: Ahmet Baytursınulınıñ Ğumırbayanı. [Biography of Akhmet Baitursynov]. Astana: Pedagogika Press.

Isimakova A.S, Mustafayeva K., Havan A., Imakhanbet R. (2013). Baytursınulı Ahmet, Altı tomdıq şıǵarmalar jıynaǵı, Til Qural. [Akhmet Baitursynov: His Six-Volume Works]. Almatı: El-şejire.

Jubayeva, O. (2017). Ahmet Baytursınulınıñ tıltanımdıq murası. [Linguistic heritage of Akhmet Baitursynov]. Astana: Alashorda qoǵamdıq qorı.

Kahraman, M. (2010). Türik, Kazak tilderi terminologiyasınıñ damuw joldarı jane lingvistikalıq terminder. [Ways of development of terminology of Turkic and Kazakh languages and linguistic terms]. L.N.Gumilyov Eurasian National University, doctoral thesis, Astana.

Kaydar, A. (1998). Kazahskaya Terminologiya. [Kazakh terminology]. Aktualniye vaprosı Kazahskogo yazıka. Almatı: Ana tili.

Kurmanbayulı, Sh. (2008). Alash jane termintanuw. [Alash and terminology]. Almatı: El-şejire.

Salkınbay A.B., Kökközova, M. B. (2006). Kazaktıñ tilşi-adisker tulǵaları. [Kazakh Linguistic methodologists]. Almatı: Nurpress.

Sızdıkova, R. (1990). Ahmet Baytursinov [Akhmet Baitursynov]. Almatı: Kazak SSR.

Turǵarayeva, G.M. (2015). Ahmet Baytursinovtıñ qoǵamdıq-sayasi jane memlekettik qızmeti (1872-1937). [Socio-political and public activity of Akhmet Baitursynov (1872-1937)]. Almatı: Nur-print.